

4 Strukturální změny ekonomiky (od výrobních sektorů k nevýrobním)

Transformace (změny) ekonomiky je podle různých autorů pojímána různě. Přesto v současné literatuře panuje jistá shoda nad používáním termínů „**přechod**“ (**transition**) a „**transformace**“ (**transformation**). Zatímco první popisuje přechod z jednoho stavu do druhého, ukončení děje, směřování k předem jasnému cíli, druhý termín zdůrazňuje pozvolný dlouhodobý proces, kdy není předem jasný konečný stav a spíše dochází k neustálým dílčím změnám. Část autorů také rozlišuje mezi „**path-dependence**“, tedy jasným vlivem minulosti, který je ve střední Evropě patrný i více než dvacet let po pádu socialismu a „**path-shaping**“, kdy vliv minulosti je sice zásadní a určující, ale tento „odkaz“ je také možné měnit.

Pro středoevropský prostor lze označit několik **teorií regionálního rozvoje** za velmi dobře aplikovatelné. Z nich je pak možné odvodit, jaký typ výrob se v tomto prostoru nachází, což má pochopitelně vliv na strukturální změny, které v posledních více než dvaceti letech proběhly.

Doreen Massey (1984, rev. 1995) ve své **teorii prostorové dělby práce** (spatial divisions of labour) řeší dělbu práce mezi jednotlivými regiony v rámci jednoho odvětví. Prostor je podle ní utvářen relacemi vztahy, často s aspektem moci (tj. podřízenost/nadřazenost). Nejvíce progresivní části výrob (ředitelství, marketing, věda a výzkum atd.) jsou lokalizovány v nejvíce vyspělých zemích světa (Severní Amerika, západní Evropa, Japonsko atd.), zatímco rutinní výroba v periferněji položených regionech. Toto velmi dobře odpovídá prostorovému rozmístění jednotlivých částí výrob nadnárodních společností. Střední Evropa nepatří k hlavnímu jádru, ale není ani vyloženě periferní zemí.

Raymond Vernon (1966) se zabýval **teorií výrobních (produkčních) cyklů**. Hlavní myšlenkou je skutečnost, že určité regiony jsou vhodné pro výrobu určitého produktu v závislosti na jeho životním cyklu. Když se jedná o zcela nový produkt je zapotřebí přítomnost vědy a výzkumu, marketingu a reklamy, navíc se vyrábí v malém počtu. Proto jsou takové výroby často lokalizovány v jádrových zemích. Naopak s tím, jak se zvyšuje výroba, klesá potřeba přítomnosti vědy a výzkumu (jedná se o rutinní výrobu) a dalších progresivních částí produkce. Výroby věnující se produktům v pozdějších fázích výrobních (produkčních) cyklů jsou proto lokalizovány spíše v periferně položených regionech. Prostor střední Evropy opět leží někde na pomezí mezi jádrem a periferií.

Vztahy mezi firmami, zejména odběratelské a dodavatelské, jsou základem **teorie globálních produkčních sítí** (global production networks). Často je zkoumána pozice firmy či skupiny firem ve struktuře těchto sítí. Opět se projevuje silová asymetrie, kdy mají nadnárodní firmy moc určovat si konkrétní dodavatele. Ti se dělí na globální dodavatele, dodavatele I. a II. úrovně a lokální dodavatele III. úrovně. Vlastní pozici však mohou firmy měnit, i když je to obtížný úkol. Na prostoru České republiky tuto teorii aplikovali například Pavlínek a Ženka (2011), kteří se zabývali up-gradingem v průmyslových firmách.

Celkové proměny globální ekonomiky označuje Peter Dicken (2011) jako **globální posuny** (global shifts).

Na obecné úrovni patří mezi základní **strukturální změny v zaměstnanosti** ve střední Evropě deagrarizace (pokles priméru), deindustrializace (pokles sekundéru) a terciarizace (nárůst terciéru). Detailnější vzorce jsou však mnohem pestřejší. Zejména v posledních letech sílí v některých středoevropských regionech reindustrializace. Na Západě totiž stále více narůstá podíl služeb a dalších funkcí nevýrobního charakteru. Tradiční produkce je tak ze Západu přesouvána do dalších zemí, mezi nimi i do střední Evropy. Otázkou však je, jaké druhy výrob jsou do střední Evropy přesouvány.

Většinou se jedná o výroby s nižší přidanou hodnotou, pracovně náročné a spojené s dodávkami pro automobilový průmysl. Tyto relokace tak zvyšují podíl zaměstnaných osob v průmyslu a stavebnictví, resp. zastavily další snižování tohoto podílu. Někteří autoři označují Evropu za semiperiferii, tedy prostor integrující se s jádrem.

Na změny v zaměstnanosti má vliv také povaha restrukturalizace. Podle Turnocka (2003) se může jednat o tzv. defenzivní restrukturalizaci, kdy je patrná podřízenost trhu a zahraničním investicím. Domácí trhy tak vlastně jen vykonávají rozhodnutí, které je činěno často mimo území státu, o němž se jedná. Příkladem mohou být tzv. závislé tržní ekonomiky, v nichž hlavní moc drží zahraniční investoři a ti rozhodují o dalším směřování hospodářství. Druhou možností je tzv. ofenzivní restrukturalizace, kdy je při změnách v zaměstnanosti i v hospodářství obecně kladen důraz na zvyšování kvalifikace pracovníků, zvyšování mezd a orientaci na domácí trh. Jiní autoři nahlízejí na změny v zaměstnanosti pohledem Josepha Schumpetera a jeho „kreativní destrukce“, tedy že přežije jen to opravdu silné a konkurenceschopné.

Jedna z dalších kapitol se věnuje zahraničním investicím, proto jen stručná zmínka o dvou jevech s nimi spojených. Žádoucím výsledkem přílivu PZI je zakořenění investic (concept of embeddedness), které pak vede k větší provázanosti s místní ekonomikou a k větší stabilitě, tj. k celkovému rozvoji regionu. Naopak nežádoucím jevem je syndrom maquiladoras (název pochází z americko-mexické hranice). Jedná se o výroby (firmy), které jsou lokalizovány v méně rozvinutých zemích v těsné blízkosti hranic s vyspělými státy. Do těchto firem se dovezou jednotlivé komponenty, ty jsou pouze zkompletovány levnou pracovní silou a opět exportovány do vyspělejších zemí.

Ještě před popisem strukturálních změn v České republice je potřeba si uvědomit jasnou terminologii, tedy že pojmy **sekundér, průmysl a zpracovatelský průmysl** nejsou totožné. Sekundér představuje jeden ze tří základních sektorů hospodářství a dále se člení na průmysl a stavebnictví. Průmysl se pak dále dělí na těžbu nerostných surovin, zpracovatelský průmysl a výrobu a rozvod energií. A teprve až zpracovatelský průmysl se skládá z deseti základních odvětví („průmyslů“), tj. potravinářský; textilní, oděvní a kožedělný; dřevozpracující; papírenský a polygrafický; chemický; sklářský a stavebních hmot; hutnický a kovozpracující; strojírenský; elektrotechnický a ostatní zpracovatelský.

Dále se tento text soustředí na **strukturální změny zaměstnanosti v (dnešní) České republice po druhé světové válce**. Ještě v roce 1948 byla zaměstnanost rozdělena relativně rovnoměrně mezi všechny tři sektory (primér 34,7 %; sekundér 38,7 % a terciér 26,6 %), kdy nejméně osob pracovalo ve službách. Výrazné změny nastaly zejména vlivem industrializace v průběhu 50. let, a tak v roce 1960 pracovala v priméru už jen pětina osob, v sekundéru podíl narostl na téměř polovinu a v terciéru na necelých 30 %. Do roku 1989 pak zůstal podíl zaměstnaných v průmyslu a stavebnictví téměř neměnný (tedy polovina všech pracujících). Podíl zaměstnaných v zemědělství, lesnictví a rybolovu pozvolna klesal až na téměř 12 % v roce 1989, zatímco zaměstnanost ve službách nepatrně rostla a v roce 1989 těsně překonala hranici 40 %. Podle Kopačky (1996) tak v Československu v roce 1988 pracovalo v priméru o 100 % lidí více než ve vyspělých evropských zemích, dále o 47 % více v sekundéru a o 35 % méně v terciéru. Je však nutné vzít v potaz historický význam průmyslu v českých zemích, kdy naše území patřilo už za Rakouska-Uherska k nejvíce industrializovaným a také tzv. přidruženou výrobu (mnohé zemědělské a průmyslové podniky se totiž zabývaly produkcí výrobků a poskytováním služeb, které do jejich oborů primárně nespádaly).

Strukturální změny v zaměstnanosti samozřejmě neustaly ani **po roce 1989**. I nadále se snižoval podíl osob pracujících v primárním sektoru, v roce 2011 v něm byla zaměstnána už jen

čtvrtina osob oproti roku 1989 (tj. 3,0 %). Zaměstnanost v sekundéru se v průběhu 90. let snížila o deset procentních bodů na 37,3 % v roce 1999. Po roce 2000 následovala relativní stagnace a tudíž podle SLDB 2011 zaměstnává sekundér 35,7 % osob (28,0 % průmysl a 7,7 % stavebnictví). Výrazný nárůst podílu zaměstnaných vykázal třetí sektor ekonomiky. Ještě v roce 1989 v něm pracovalo asi 40 % osob, v polovině 90. let už 50 % osob a podle SLDB 2011 je nejnovější číslo 61,3 %. V rámci služeb se nachází nejvíce zaměstnaných v obchodě (11,5 %) a ve službách pro podniky (10,1 %).

Co se týká **krajské úrovně**, tak v roce 1999 vykazovala nejnížší zaměstnanost v zemědělství, lesnictví a rybolovu pochopitelně Praha (0,4 %) a Moravskoslezský kraj (3,5 %), naopak nejvyšší kraj Vysočina (s podílem 12,3 % jako jediný převyšoval desetiprocentní hranici). V roce 2011 patřily nejnížší příčky opět Praze (0,5 %) a Moravskoslezskému kraji (1,9 %). Největší zaměstnanost vykázala opět Vysočina, tentokrát však s podílem 6,7 %. V rámci průmyslu a stavebnictví zaznamenala nejnížší podíly opět Praha (v roce 1999 to bylo 19,6 %, v roce 2011 pak 17,1 %). Ostatní kraje se pohybovali vždy nad hranicí 30 %. V roce 1999 dokonce přesáhlo osm krajů hranici 40 %, nejvíce Liberecký (45,1 %), Zlínský (44,8 %) a Vysočina (43,4 %). V roce 2011 už hranici 40 % překonaly jen čtyři kraje, nejvíce opět Zlínský (43,9 %), Liberecký (43,1 %) a Vysočina (43,1 %). V případě služeb nastal patrný růst i na krajské úrovni. Podíl zvýšila nejen Praha z 80,0 % v roce 1999 na 82,5 % v roce 2011. Zatímco v roce 1999 nepřekročily ještě tři kraje hranici 50 % (Vysočina 44,2 %, Pardubický 49,9 %, Zlínský 49,9 %), v roce 2011 měl nejnížší hodnotu kraj Vysočina (50,1 %). Naopak v roce 2011 se vyskytly další tři kraje (kromě Prahy), které přesáhly 60 % (Středočeský 63,5 %, Karlovarský 61,9 %, Jihomoravský 61,8 %).

Ve zbývajících částech se tento text soustředí na **zpracovatelský průmysl**, který je i v současnosti základním stavebním kamenem českého hospodářství. Na konci roku 1989 zaměstnával 1,8 mil. osob (tj. 35,3 %), o deset let později už jen 1,3 mil. osob (tj. 27,2 %). Úbytek zaznamenalo sedm z deseti odvětví zpracovatelského průmyslu, nejvíce tradiční průmysly kožedělný (index změny 1999/1989*100 činil 32,6), textilní (46,7) a sklářský a stavebních hmot (63,5) a zároveň také strojírenství (40,3), které nedokázalo konkurovat na západních trzích a ztratilo odbytiště na východních trzích. Nepatrný růst vykázalo potravinářství (101,1), výraznější růst zaznamenal dřevozpracující průmysl (120,5; to však bylo z velké části způsobeno osamostatněním pil z lesnických závodů a tím pádem jejich přeřazením z priméru do dřevozpracujícího průmyslu). Jediný neoddiskutovatelný nárůst tak náležel polygrafickému průmyslu (210,2; začalo se vydávat více knih a časopisů a zejména se projevila výroba audiovizuálních nosičů).

Mezi lety 1999 a 2011 byla situace různorodější. Tradiční obory pod vlivem asijské konkurence, nízkých mezd a celkové neatraktivnosti dále upadaly, tj. průmysly kožedělný (index změny 2011/1999*100 činil 29,0), oděvní (33,8), textilní (55,3) a sklářský a stavebních hmot (69,0). Úpadek zaznamenal také dřevozpracující průmysl (58,8). Vlivem přílivu zahraničních investic (výstavbou průmyslových zón, zavedením systému investičních pobídek) naopak vzrostly obory související s automobilovým průmyslem - strojírenství (153,3; výroba dopravních prostředků), chemický průmysl (121,9; plastikářství a gumářství) a elektrotechnický průmysl (115,5; autokomponenty).

Podle výsledků SLDB 2011 je nejvíce osob zaměstnáno ve **strojírenství** (366,4 tis. osob; 7,3 %). Největší specializaci vykazovaly kraje, v nichž sídlí výrobci automobilů či významní dodavatelé autokomponent, tj. Liberecký (Johnson Controls Česká Lípa, Magna Exteriors & Interiors Liberec, Denso Manufacturing Czech Liberec), Vysočina (Bosch Diesel a Motorpal Jihlava, Futaba Czech Havlíčkův Brod), Královéhradecký (Škoda Auto Kvasiny a Vrchlabí) a Středočeský (Škoda Auto Mladá Boleslav, TPCA Czech Kolín).

Druhým největším zaměstnavatelem bylo **hutnictví a kovozpracující průmysl** (224,6 tis. osob; 4,5 %). Toto odvětví je tradičně lokalizováno převážně v Moravskoslezském kraji (Třinecké železárny, ArcelorMittal Ostrava, ŽDB Group Bohumín, Vítkovice Power Engineering, Evraz Vítkovice Steel, Al Investic Břidličná) a významněji se projevuje i na Vysočině (Žďas Žďár nad Sázavou, Moravské kovářny Jihlavy).

Třetí příčku obsadil **elektrotechnický průmysl**, který v roce 2011 zaměstnával 172,7 tis. osob (tj. 3,4 %). Výraznou specializaci vykazuje především Pardubický kraj (AVX Czech Republic Lanškroun, Foxconn CZ Pardubice či OEZ Letohrad) a Plzeňský kraj (Panasonic AVC Network Plzeň, MD Elmont Chotěšov, Yazaki Wiring Technologies Plzeň), v menší míře i Olomoucký kraj (Meopta-optika Přerov, Siemens Mohelnice).

Dřevozpracující průmysl (sloučený s **papírenstvím a polygrafií a s ostatním zpracovatelským průmyslem**) zaměstnával 154,3 tis. osob (tj. 3,1 %). Nejvyšší hodnoty indexu specializace vykázaly kraj Vysočina vlivem dřevovýroby (Dřevozpracující družstvo Lukavec, Sapeli Polná, Spojené kartáčovny Pelhřimov) a Jihočeský kraj kvůli papírnictví a polygrafii (JIP - papírny Větrní, Vltava-Labe-Press, Koh-i-noor Hardtmuth České Budějovice a Centropen Dačice). Vyšší hodnoty vykázal i Zlínský kraj vlivem výroby nábytku (TON Bystřice pod Hostýnem).

Nejvíce rovnoměrné rozmístění vykázal **potravinářský průmysl**, v němž pracovalo 131,1 tis. osob (tj. 2,6 %). Výraznější specializace dosáhly kraje Jihočeský (Madeta České Budějovice, Vodňanská drůbež), Vysočina (Kostecké uzeniny) a Zlínský (Hamé Babice, MP Krásno Valašské Meziříčí).

Poslední odvětví, které přesáhlo hranici 100 tis. zaměstnanců je **chemický průmysl** (124,2 tis. osob; 2,5 %). Vysoké hodnoty specializace dosáhl vlivem gumáren především Zlínský kraj (Barum Continental Otrokovice, Mitas Otrokovice a Zlín, Gumárny Zubří, Fatra Napajedla, Deza Valašské Meziříčí). Z dalších regionů lze zmínit Pardubický kraj (Synthesia Pardubice, Paramo Pardubice) a Ústecký kraj (Unipetrol RPA Litvínov, Spolchemie Ústí nad Labem).

Předposlední příčku obsadilo agregované odvětví **textilního, oděvního a kožedělného průmyslu** (65,2 tis. osob; 1,3 %). V rámci textilnictví vykázal největší specializaci Královéhradecký kraj (Juta Dvůr Králové nad Labem, Veba Broumov), u oděvnictví to byly kraje Olomoucký (OP Prostějov, údaje se vztahují k březnu 2011) a Vysočina (Pleas Havlíčkův Brod). V případě kožedělného průmyslu se jedná o Zlínský kraj (Prabos plus Slavičín, Schätzle shoes CZ Otrokovice, Gasi Zlín).

Nejméně pracovníků vázalo **sklářství a průmysl stavebních hmot** (53,9 tis.; 1,1 %). Nejvyšší hodnoty indexu specializace vykázaly kraje Liberecký (Preciosa Jablonec nad Nisou, Preciosa Ornela Desná a Zásada, Crystalex CZ Nový Bor), Karlovarský (Thun 1794 Nová Role) a Ústecký (AGC Flat Glass Teplice, AGC Automotive Czech Bílina, Ideal Standard Teplice).

Zcela jasnou tendencí ve vývoji zpracovatelského průmyslu po roce 1989 je **přechod od regionální specializace k regionální diferenciaci**. Prezentace vztahující se k tomuto textu ukazuje tři kartodiagramy (roky 1989, 1999 a 2011) znázorňující typologie okresů ČR podle odvětvové specializace zpracovatelského průmyslu. Základem pro tuto typologii je index specializace (okresu byla přisouzena specializace na dané odvětví, pokud index specializace pro toto odvětví překročil hodnotu 2,0) a podíl pracovníků daného odvětví na celkové zaměstnanosti (pokud se odvětví podílelo na celkové zaměstnanosti více než 10 %, byla tato specializace zařazena bez ohledu na výši indexu specializace + pokud se odvětví podílelo na celkové zaměstnanosti méně než 5 %, nebyla tato specializace zařazena bez ohledu na výši indexu specializace). Typologie pracuje se 70 jednotkami (okresy), jelikož městské okresy byly sloučeny se svým zázemím.

V roce 1989 vykazala diverzifikovaný typ (tj. žádná specializace) asi desetina okresů, v roce 1999 to byla už třetina všech okresů a v roce 2011 dokonce více než polovina. Specializaci si tak udržely jen okresy, jejichž výroba nějak souvisí s automobilovým průmyslem (strojírenství, chemie, elektrotechnika). V roce 2011 tak bylo stanoveno 15 okresů se specializací na strojírenství, 5 okresů na chemický průmysl, 3 okresy na dřevozpracující průmysl, 2 okresy na sklářství a průmysl stavebních hmot, 2 okresy na elektrotechnický průmysl a po jednom okresu na hutnictví a kovo zpracující průmysl a na agregované odvětví textilního, oděvního a kožedělného průmyslu.

Totožný typ specializace v letech 1989, 1999 a 2011 vykázal v rámci agregovaného odvětví textilního, oděvního a kožedělného průmyslu okres Prostějov, u chemického průmyslu okresy Most a Mělník, v případě sklářství a průmyslu stavebních hmot okres Teplice, v rámci hutnictví a kovo zpracujícího průmyslu okres Frýdek-Místek a u strojírenství okresy Mladá Boleslav, Strakonice, Žďár nad Sázavou a Nový Jičín. Ve všech třech sledovaných letech měly diverzifikovanou strukturu okresy Praha, Nymburk, Příbram, České Budějovice a Cheb.

Doporučená literatura:

BARTA, G. (1998): *Industrial Restructuring or Deindustrialisation?* In: Enyedi, G. (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 189-207. ISBN 963-05-7496-9.

BARTA, G., CZIRFUSZ, M., KUKELY, G. (2008): *Re-industrialisation in the World and in Hungary*. *European Spatial Research and Policy*, vol. 15, no. 2, pp. 5-26. ISSN 1231-1952.

DOMAŃSKI, B. (2011b): *Post-socialism and Transition*. In: Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.): *Handbook of Local and Regional Development*. Routledge, London and New York, pp. 172-181. ISSN 978-0-415-54831-1.

KOPAČKA, L. (1996): *Strukturální změny ekonomiky se zvláštním zřetelem k průmyslu*. In: Hampl, M. et al.: *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. 1. vyd., DemoArt, Praha, s. 219-237. ISBN 80-902154-2-4.

MASSEY, D. (1995): *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. 2nd edition, Routledge, New York, 393 pp. ISBN 0-415-91295-4.

PAVLÍNEK, P. (2004): *Regional Development Implications of Foreign Direct Investment in Central Europe*. *European Urban and Regional Studies*, vol. 11, no. 1, pp. 47-70. ISSN 0969-7764.

PAVLÍNEK, P., ŽENKA, J. (2011): *Upgrading in the Automotive Industry: Firm-Level Evidence from Central Europe*. *Journal of Economic Geography*, vol. 11, no. 3, pp. 559-586. ISSN 1468-2710.

RACHWAŁ, T. (2011): *Transformations of the Employment Structure as an Expression of the Transformation of Polish Industry Against the Background of the European Union*. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, vol. 10, no. 15, pp. 5-25. ISSN 1732-4254.

SOKOL, M. (2001): *Central and Eastern Europe a Decade After the Fall of State-socialism: Regional Dimensions of Transition Processes*. *Regional Studies*, vol. 35, no. 7, pp. 645-655. ISSN 0034-3404.

TONEV, P., TOUŠEK, V. (2002): *Typologie okresů České republiky (podle struktury zaměstnaných s důrazem na odvětví zpracovatelského průmyslu)*. In: Balej, M. (ed.): *XX. jubilejní sjezd ČGS „Evropská integrace - česká společnost a krajina“*. Sborník tematického okruhu REG Regionální rozvoj / regionalizace. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem, s. 67-77. ISBN 80-7044-409-6.

TURNOCK, D. (2003): *The Human Geography of East Central Europe*. Routledge, London and New York, 423 pp. ISBN 0-415-12191-4.

VERNON, R. (1966): *International Investment and International Trade in the Product Cycle*. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 80, no. 2, pp. 190-207. ISSN 0033-5533.